

HOE BESCHERMD IS EEN MONUMENT?

Drie monumenten ingrijpend verbouwd

In Amsterdam zijn recent drie interieurs van 'Jonge Monumenten' (monumenten van na 1850) uit een verbouwingsproces te voorschijn gekomen: het Rijksmuseum (1885, het werk gaat hier nog voort), de Beurs van Berlage (1903) en de Bibliotheek van Artis (1868). Behalve voor een architectuurkritische beschouwing geven de verbouwingen, op een rij gezet, aanleiding tot twijfel over de zorg voor (jonge) monumenten. Met name de omgang met het Rijksmuseum en de Artis-bibliotheek laten volgens Dirk Baalman veel te wensen over.

Het Rijksmuseum vierde in 1985 zijn honderdste verjaardag. Bij die gelegenheid kon de vernieuwde Nachtwacht-zaal worden bekeken, die tezamen met de Eregalerij en de recent na verbouwing opgeleverde Voorhal, tot de meest in het oog springende onderdelen behoort van een ingrijpend renovatie-project. Vooral technische eisen hebben dit project bepaald: het museumgebouw moest om redenen van brandveiligheid en klimaatbeheersing worden gecompartmenteerd, het moest worden geïsoleerd en van een klimaat-installatie voorzien. Daarnaast is sprake van wegwerken van achterstallig onderhoud.

Van een definitieve aanpassing van het gebouw aan de 21e eeuw is dus geen sprake. Er wordt niet uitgebreid à la Louvre (Parijs) of National Gallery (Washington, Londen); de ruimtenood wordt niet opgelost; de ernstige vermindering die het gebouw begin jaren zestig on-

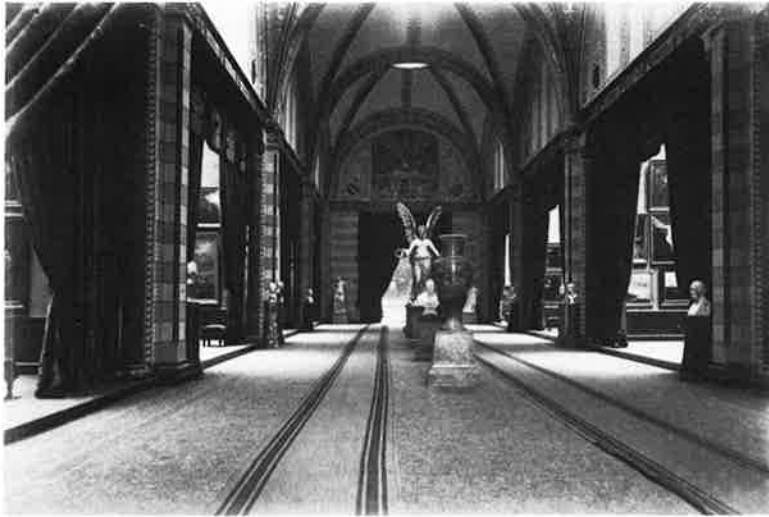
derging door het volbouwen van de beide binnenplaatsen (stel je zulke open ruimten in een stad als Amsterdam voor!!) wordt niet ongedaan gemaakt en je kunt er nog steeds niet fatsoenlijk je jas ophangen. Met pappen en nathouden gaat het museum zijn tweede eeuw in.

In de serie vertrekken op de middenas van de hoofdverdieping, waartoe we ons hier moeten beperken, zijn de ingrepen dan ook niet spectaculair geweest. Op het eerste gezicht is er niet veel veranderd. Het witmaken van het schoon metselwerk en de schilderijen, dat zich in de loop van deze eeuw voltrok, is gewoon overgedaan. Maar bij nadere beschouwing schuilt juist in die bestendiging van een vorige ingreep iets heel merkwaardigs. Bij menig andere topmonument zou ervoor gekozen zijn het interieur in de oorspronkelijke toestand terug te brengen, hoeveel er soms ook al verdwenen is. Het interieur van Cuypers was weliswaar vanaf het begin niet erg geliefd bij directie en publiek, maar het was toch een uniek ensemble van buitengewone waarde. Zo bevond zich in de Voorhal één van de meest opmerkelijke profane decoratieprogramma's uit de laatste tweehonderd jaar, een kunstwerk bestaande uit een mozaïekvloer, glas-in-lood vensters, architectonisch ornament en wandschilderingen.

Het gewitte interieur van de twintigste eeuw ontstond vanuit de opvatting dat kunstwerken uit de collectie ten opzichte van de omgeving geïsoleerd dienden te worden, teneinde ze ongestoord te kun-

De voorhal van het Rijksmuseum zoals deze door Cuypers werd ontworpen met een van de meest opmerkelijke profane decoratieprogramma's die in de afgelopen tweehonderd jaar zijn gemaakt. Situatie ± 1890. Foto Rijksmuseum.

De eregalerij van het Rijksmuseum omstreeks 1890 en na de verbouwing door Quist. De kleurige gerestoreerde binten in de openingen van de kabinetten vormen in de monotone ruimte een buiten proportioneel sterk horizontaal accent. Foto's Rijksmuseum.

nen ondergaan. De ingrepen uit die vorige fase boden de aanblik van een weliswaar rigoreuze, maar nogal slordige aanpak. Het had allemaal wat groezeligs, met een zweem van tijdelijkheid, waar een ander museumgebouw doorheen scheen. De verbouwing die nu gereed is heeft het 'witte' interieur geperfectioneerd en daarmee definitief gemaakt. Een vergelijking van de sfeer in de twee trappehuizen (oost is oud, west is nieuw), illustreert dit verschil duidelijk.

Verantwoordelijk voor de verbouwing zijn de opdrachtgever de Rijksgebouwendienst, de gebruiker, het Rijksmuseum, en de architect, W. G. Quist. Adviezen werden gegeven door de Rijksdienst Monumentenzorg Zeist en het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg Amsterdam. Quist lijkt niet direct een architect die veel affiniteit heeft met en kennis heeft van alle aspecten van het oeuvre van een negentiende eeuwse architect als Cuypers. In een interview uit 1985 in het *Bulletin van het Rijksmuseum* (p. 160) zegt hij daarover het een en ander. Met name de sterk decoratieve kant, hoe programmatisch die ook aan het gebouw verbonden kan zijn, stelt hem voor grote problemen. De interpretatie van Cuypers als een constructief rationalist lijkt bij hem in betere aarde te vallen. Als essentie van het gebouw ziet hij de ruimtelijke structuur van de sequentie van zalen op de

hoofdverdieping. Met die interpretatie, die zich beperkt tot de categorieën 'constructie' en 'ruimte', laat Quist zich kennen als een orthodox modernist, die na het lezen van Giedion het contact met de geschiedenis van de architectuur heeft opgegeven. Voor Cuypers was de ruimtelijke structuur een middel om de bezoeker te begeleiden op een programmatische wandeling van de voordeur naar de Nachtwacht.

Bij het indringender interpreteren van het museumgebouw kon ook de staf van het Rijksmuseum de architect nauwelijks terzijde staan: die heeft er in het verleden niet veel blij van gegeven het gevoel te hebben in een topmonument te zijn ondergebracht. Men rekent het gebouw zelf niet tot de collectie. De toon van de woorden van toenmalig directeur Levie, bij de opening van de jubileumtentoonstelling over het gebouw in 1985, waren van die houding een treffend bewijs.

Drie zalen

In de Eregalerij zijn de wanden bespannen met stof in een onbestemde beige tint, waarin ook de halfzuilen en pilasters zijn geschilderd. Het geheel maakt een overweldigend saaie en monotone indruk; elke

articulatie is verdwenen. Wellicht als geste aan het constructief ver-
nuft van de grote voorganger zijn de ijzeren binten die de openingen
naar de flankerende kabinetten overspannen, gerestaureerd. Maar
het effect van hun kleurige aanwezigheid is nu, dat de ruimte sterk
wordt gedomineerd door hun al te krachtige horizontale lijn. Zeer
nadrukkelijk wordt nu de lengte-as tussen Voorhal en Nachtwacht-
zaal benadrukt, ten nadele van de eigen identiteit van de kabinetten.
De bijbehorende kroonlijst, die aanvankelijk de ruimte in de kabi-
netten sterk bepaalde, werd niet mee-hersteld.

In de Voorhal is het effect van een platte, tamelijk dode ruimte
nog versterkt door voorzetrampen te plaatsen voor de glas-in-lood
vensters. Om economische redenen werd voor deze oplossing geko-
zen, waarbij vooral het verdwijnen van het reliëf in de gevelwand
moet worden betreurd. Hoe goed ze misschien ook zijn uitgevoerd,
de indruk van een voorzetraampje uit de hobbyzaak op de hoek is
onuitwisbaar. Er is alles aan gedaan om deze ruimte zo plat mogelijk
te laten worden. De wanden zijn nu geheel vlak en doods; na het
witten in de vorige ronde is de stap naar een nieuwe, moderne ruim-
tevorm nu definitief. Bijzonder lelijk zijn de verlichtingsarmaturen
die voor de grote verkeersruimten werden ontworpen. Met hun
doosvormen verwijzen ze vooral naar het oeuvre van de architect,
maar kunnen ze nergens met deze opgave in relatie worden gebracht.
Hun grootste verdienste is, dat hun voedingskabels onzichtbaar zijn.

Hybride is de oplossing die we aantreffen in de Nachtwachtzaal. In
het decoratie- en inrichtingsprogramma van het museum was deze,
na de Voorhal met zijn decoraties en de Eregalerij met zijn 17e eeu-
se meesters, de apotheose van een rondgang langs de collecties. Voor
wat betreft de reputatie van de Nachtwacht is het dat nog steeds,
maar de grijzige gelijkheid van deze zaal met de Eregalerij en Voorhal
heeft dat apotheosekarakter ongedaan gemaakt. De decennia lange
strijd over de belichting van Amsterdams beroemdste schilderij is nu,
althans bij zonnig weer, bevredigend opgelost. Bij een bewolkte lucht
wordt de monotone grijzigheid echter extra benadrukt en is het le-
ven ook uit deze zaal geweken. De oplossing om de beschouwer in
het relatief donker te zetten, terwijl het schilderij van boven wordt
aangelicht, is op zich een goede greep. Maar het middel dat hiervoor
wordt gebruikt, een velum van een grid van getinte glazen panelen is
irritant. Het stoort omdat het zo'n onbenullig rasterwerkje is. Elke

bezieling ontbreekt. Het irriteert ook, dat de vier kolommen met ka-
ryatiden, die zijn gerestaureerd, door het velum weer aan het zicht
worden onttrokken. In deze ruimte is de rondgaande kroonlijst ove-
rigens wel gedeeltelijk gerestaureerd. Cuypers' decoraties mogen
spreken, maar Quist heeft het laatste woord. Voor het werk van Cuy-
pers hoeven we het Rijksmuseum niet meer in.

Beurs van Berlage: de AGA-zaal

Een kernprobleem van de Beurs van Berlage is dat de Gemeente Am-
sterdam (Grondbedrijf) voor de beurszalen zo'n exorbitante huur-
prijs vraagt, dat dezelfde Gemeente Amsterdam deze niet kan beta-
len voor culturele bestemmingen. Alleen de rijksoverheid of particu-
lieren kunnen dus het kapitaal opbrengen dat voor exploitatie nodig
is. Een middelgrote expositieruimte voor architectuur in de voorma-
lige Graanbeurs is dus onmogelijk, maar een repetitieruimte voor het
Nederlands Philharmonisch Orkest (NedPhO) kan er dankzij WVC-
en sponsorgelden wel in.

Over de verbouwingen in de Beurs in Amsterdam is de afgelopen
jaren het nodige te doen geweest en dat heeft al tot veel publiciteit
geleid. Vooral de inspanningen van het Cuypers Genootschap en de
weerspannige reacties van architect Zaanen daarop zijn op de voor-
grond getreden. Het voert te ver om alle ingrepen te bespreken. De
meeste kennen goede en slechte details, maar geen is conceptueel zo
helder als de inbouw van de glazen AGA-zaal naar de ontwerp van
Pieter Zaanen. Over de Wang-zaal, de voormalige Effectenbeurszaal,
waar het NedPhO nu concerteert, zal dan nu ook niet getreurd wor-
den.

Omdat de beurszaal van Berlage evenals trouwens de voormalige
Effectenbeurszaal, voor muziek ongeschikt is wegens geluidsoverlast
van buiten en vanwege de enorme nagalmtijd, werd er een doosvor-
mige ruimte in gebouwd, die in staal en glas is uitgevoerd. De oplos-
sing is op zich niet origineel: er zijn wel meer dozen in monumentale
ruimten neergezet om dat monument functioneel te laten voortbe-
staan. De Oosterkerk in Amsterdam en de Buurkerk in Utrecht bie-
den daarvan een voorbeeld. De zaal zoveel mogelijk van glas te willen
maken om in de nieuwe doos de ruimte van Berlage optimaal aanwe-
zig te laten zijn is een hachelijke onderneming, die echter volledig is
geslaagd. Er is nu een paradoxale situatie ontstaan: de architectuur

De Nachtwachtzaal van het Rijksmuseum na de ver-
bouwing. De schilderijen worden van bovenaf aange-
licht; een velum van getinte glazen panelen zet de toe-
schouwers in de schaduw. Foto Rijksmuseum.

De AGA-zaal, een door architect Pieter Zaenen in samenwerking met constructeur Mick Eekhout geconstrueerde glazen doos in de voormalige Graanbeurs in de Beurs van Berlage. Het beursgebouw wordt volledig in tact gelaten.

Interieur van de geheel transparante repetitiezaal van het Nederlands Philharmonisch Orkest die ook gebruikt wordt voor uitvoeringen van kamermuziek.

van de ongeschikte zaal van de Beurs heeft de ontwerpers zó in haar greep gehad, dat het resultaat van hun inspanningen onder andere omstandigheden niet perfecter had kunnen zijn.

Om zo transparant mogelijk te kunnen bouwen werd de draagconstructie van de glazen zaal (in de Amsterdamse volksmond inmiddels 'de glasbak' gedoopt) uitgevoerd als een ruimtevakwerk op kolommen. Deze kolommen staan langs drie van de vier zijden en zijn twee aan twee met schoren tot jukken samengesteld. De wanden bestaan uit glazen panelen van $1,8 \times 1,8$ meter die opgehangen zijn aan de bovenrand van het ruimtevakwerk. De panelen zijn in de vier hoeken onderling aan elkaar verbonden met speciale kruisvormige spinnen. De naden zijn dichtgekit. Om stijfheid in dit enorme glazen gordijn te krijgen zijn de spinnen met staalkabels geschoord aan het vakwerk en de vloer.

Eén van de wanden van de zaal is om akoestische redenen gebogen in een lichte S-curve. Hier wordt de stijfheid verzorgd door stalen pendelkolommen die buiten de zaal zijn geplaatst en die aan het ruimtevakwerk zijn opgehangen. Het dak is ook uit glaspanelen samengesteld, zodat het daglicht uit de shed-kappen van Berlage recht-

streeks binnenvalt. Op diverse plaatsen zijn driehoekige en piramidale elementen opgehangen, die zorgen voor absorptie of verstrooiing van het geluid. Het geheel is geplaatst op een sokkel, waarin voor uitvoeringen met publiek een zaalruimte met stoelen kan worden uitgespaard.

Constructeur Mick Eekhout en architectenbureau Pieter Zaenen hebben tot in de kleinste details perfectie nagestreefd en compromissen willen vermijden. Natuurlijk werden ze daarbij geholpen door het gegeven, dat de glasbak niet in weer en wind staat. Zij hebben er zich goed rekenschap van gegeven, te werken in een gebouw, waarin vrijwel alle onderdelen speciaal ontworpen werden. Sommige van de door hen ontwikkelde details zijn geestig (de deurduwers), andere zijn, hoewel herkenbaar, voorzien van de signatuur van Zaenen, op originele manier geïnspireerd op details uit Berlage's beurs. Zo gaat het door Zaenen altijd al veel toegepaste messing en brons in combinatie met (hier blauw) geschilderd staalwerk goed samen met de blauwen en gelen uit het geglazuurde metselwerk of de ijzeren haken van Berlage.

Natuurlijk zijn er storende details. De kabelgoot die de onderrand

van het vakwerk onelegant dik maakt behoort daartoe. En een beetje opdringerig zijn de steeds terugkerende driehoekjes, die je, zeker als je er de Z van Zaanen in gaat zien, overal hinderlijk volgen.

Maar afgezien hiervan laat de Glazen Zaal zien hoe ontwerpers door een monument kunnen worden uitgedaagd een prestatie te leveren die iets bijzonders maakt van het monument en die tegelijk een gebouwtje oplevert dat ze in een andere context niet snel van de grond zouden hebben gekregen. Voor het werk van Berlage kun je nog steeds in de Beurs terecht.

De Artis-bibliotheek

Aan de verbouwing van de bibliotheek van het genootschap Natura Artis Magistra, een gebouw van architect G. B. Salm (1831-1897) uit 1868, is geen architect te pas gekomen. Het is een nogal onbekend rijksmonument. Het gebouw bevindt zich in staat van overdracht tussen twee eigenaren: de gemeente Amsterdam, die er tot januari 1989 verantwoordelijk voor was, en de Universiteit van Amsterdam (UvA). De Dienst Bouw en Huisvesting en deze universiteit moest het pand geschikt maken voor het onderbrengen van enkele instituutbibliotheken en tegelijk de condities verbeteren waaronder de Artis-collectie beheerd wordt. Het betreft een belangrijke collectie veelal negentiende eeuwse banden, die sterk hebben te lijden van verzuring en onder andere daarom nodig geklimatiseerd bewaard moeten worden. Adviezen van het Centraal Laboratorium voor het Onderzoek van Voorwerpen van Geschiedenis en Kunst hebben voor een groot deel het programma van eisen van de verbouwing bepaald.

Het gebouw van Salm kende aanvankelijk dierenverblijven op de begane grond en bibliotheekruimten op de verdieping. Vooral muizen vonden dit een aangename combinatie, maar houdbaar was die niet. De begane grond werd geschikt gemaakt als depot en voor werk-

ruimten (foto- en restauratiewerk). In twee van de drie leeszalen op de etage waren al onder het bewind van de gemeente Amsterdam onherroepelijke wijzigingen in het interieur aangebracht, maar de derde zaal, die van de eigenlijke Artis-bibliotheek, was nog goed intact. Het liet zich aanzien dat de ingrepen in het gebouw beperkt zouden kunnen zijn en na enig vóóroverleg met het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg werden de plannen opgesteld. In toenemende mate werden daarop de eisen van brandweer, conservering, verlichting, beveiliging en wat dies meer zij losgelaten, zodat het uiteindelijk toch nog een hele verbouwing werd.

Op charmante wijze heeft men in de drie zalen geprobeerd te redden wat er nog te redden was. Maar het geld en de energie die daaraan zijn besteed, hadden er beter op kunnen worden gericht om in elk geval de éne nog gawe zaal intact te houden en omzichtig te behandelen. Nu is ook in het laatste waardevolle stuk interieur, waarvan de aanwezigheid toch één van de belangrijkste redenen van de monument-verklaring van dit pand moet zijn geweest, zó grofstoffelijk verbouwd, dat de vraag opkomt, wat hier nog rijksmonumentwaardig is.

Omdat geen 'grote ingrepen' werden voorzien, werd geen architect ingeschakeld. Wat er te ontwerpen viel (bijvoorbeeld brandwerende deuren voor de compartimentering), deed de Dienst er zelf even bij. Aan de werkzaamheden van de electricien werden geen al te hoge eisen gesteld: het installatiewerk was 'opbouw' geweest en het nieuwe werk zou 'opbouw' blijven omdat voor wegwerken bouwkundige ingrepen nodig waren en die waren niet voorzien. Zo kreeg ook de installateur voor de klimaatinstallaties vrij spel en kon hij zijn kasten en leidingen bevestigen waar dat zo uitkwam.

Bij elk van de handelingen gaat het om een kleinigheid, maar de som van al die handelingen heeft het interieur zwaar verminkt. De ziel is eruit; er is gewerkt zonder enig respect voor of affiniteit met de

Het oorspronkelijk interieur van de Artis-bibliotheek van architect Salm voor de laatste verbouwing. Foto Gemeente Archief Amsterdam.

Het in eigen beheer door de Dienst Bouw en Huisvesting van de Universiteit van Amsterdam verbouwde interieur van de Artis-bibliotheek.

architectuur van Salm en de kwaliteiten van deze ruimte.

Aan de treurigmakende reeks verbouwde monumenten in bezit of in gebruik bij de Universiteit van Amsterdam is een monstrem toegevoegd. De universiteit werkt samen met een faculteit Cultuurbeheer van één van de plaatselijke Hogescholen; dat moet toch eens tot resultaat leiden. Voor het werk van Salm kunnen we ons intussen beter elders vervoegen.

Zorgen

In de discussies over de recente ontwikkelingen in de Monumentenzorg nemen de problemen over de limiet van het aantal monumenten een belangrijke plaats in. Het schrikbeeld van een Rijksmonumentenlijst die fors zal toenemen als de gegevens van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het daarop volgende Monumenten Selectie Project (MSP) zijn verwerkt, heeft betrokkenen op alle niveaus aan het denken gezet. Langzaam maar zeker treedt een onherroepelijke verschuiving op in het denken over monumentenzorg, nu de zekerheden over al die oude gebouwen van vóór 1850 meer en meer gerelativeerd worden door het toenemende zicht op de omvang, de kwaliteit en de kwetsbaarheid van het gebouwenbestand van na 1850.

Terwijl de debatten worden gevoerd over de grenzen aan de hoeveelheid rijksmonumenten of de te ontwikkelen methoden van bescherming, over herinventarisatie en selectiecriteria, worden de Jonge Monumenten onder handen genomen. Gezien de wijze waarop dat soms gebeurt dringt de vraag zich op wat de status van Rijksmonument eigenlijk nog betekent voor het behoud van een object. Dreigt er een tweedeling in het monumentenbestand op grond van de zorgvuldigheid waarmee de objecten van vóór of van na 1850 worden behandeld? Of loopt het in alle gevallen spaak met de monumentenrestauratie? Zijn er expliciet opvattingen over de omgang met het Jonge Monument? Is er voldoende expertise? Wordt er vol-

doende gestudeerd, gedebatteerd, onderzocht?

De hier besproken objecten kunnen worden beschouwd als incidenten. Maar, gezet naast bijvoorbeeld de blunders met het Justus van Effeblok in Rotterdam Spangen of de andere macabere voorbeelden uit de Maastricht, roepen ze de vraag op of de Rijksmonumenten bij de ervoor verantwoordelijke instanties wel in zulke goede handen zijn. Of er in het bestand niet een al te groot verschil in omgang met de objecten is tussen enerzijds Heusden en Orvelte en anderzijds de monumenten uit minder gewaardeerde perioden uit de geschiedenis van de architectuur, zoals de negentiende eeuw. Wie de gelegenheid krijgt een monument aan te pakken zonder dat er sprake is van affiniteit met het werk van de oorspronkelijke architect, moet van bijzonder gehalte zijn om de zaak niet te verpesten. Er is dus een belangrijke initiërende en bewakende rol weggelegd voor de voor Monumenten Zorgende Diensten, die vanuit affiniteit met en kennis van de objecten en de oeuvres moet worden gespeeld. Dat vereist actief participeren, vooruitdenken, kaders aangeven enzovoort, maar in elk geval niet: volgen, berusten, toetsen.

Als het lot van rijksmonumenten moet zijn, wat twee van de drie hier geschetste overkomt, wordt het tijd om óf het functioneren van de Rijksdienst Monumentenzorg ter discussie te stellen, of, wanneer zo'n dienst kennelijk geen greep op de wereld kan of wil krijgen, het aantal te beschermen objecten zeer rigoreus te beperken tot enkele echte kanjers. Maar daarmee moeten we dan ook tot het uiterste gaan als het gaat om de zorgvuldigheid van de afwegingen en, vooral, om het zoeken naar een bouwteam met affiniteit met het object, een architect die zich wil laten inspireren juist door de kwaliteiten die het monument tot een rijksmonument hebben gemaakt. Alleen dan heeft de status van rijksmonument niet louter illusoire betekenis.

DIRK BAALMAN

Foto's Van der Vlugt & Claus (tenzij anders vermeld).